

(əvvəli ötən sayımızda)

Turukular bundan narazi qalara qutlara qarşı hücumlara başladılar. Turukularla Quti krallığı arasında baş verən qarşıdurma Assur kralı Şamsiada-dı (e.ç. 1813-1781) bu ölkələrə qarşı hərbi yürüşə başlamağa sövq etdi. Turukuların yerli başçılarından biri Lidayanın rəhbərliyi ilə bir çox Turukku şəhəri e.ç. 1779-cu ildə Assuriyaya qarşı üsyan qabildilər.

Assuriyanın Turukularla mübarizə uzun sürdü. Turukulara qarşı hərbi yürüşlər ilk öncə Şamsi-Adadla onun sərkərdəsi Caşmahaddu ilə məktublaşmalardan məlum olur. Assuriya kralı Şamsi-Adad Babilin işğal etdikdən sonra Ekkalattun şəhərini özünə qərar-gah etmişdi və oğlu varis-şahzadə İsmə-Daqanı ora canişin təyin etmişdi.

Lakin Turukku kralı Zaziya I İsmə-Daqanın (m.ö. 11780-11741) Ekkalattun taxtına sahib olmasına böyük əngəllər törətmişdir. İsmə-Daqan öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Turukulara qarşı hərbi yürüşlər təşkil edirdi və bu yürüşlərdə orduya atası Şamsi-Adadın vaxtında olduğu kimi baş sərkərdə Caşmahaddu rəhbərlik edirdi.

Şərqi ölkələrini tabe etmək üçün hərbi yürüşlər zamanı Assur kralı İsmə-Daqanın öz sərkərdəsi Casmahaddu ilə yazışma mətnlərindən görüldüyü kimi onlara ən çox müqavimət göstərən Turukku krallığı olmuşdur. Turukular assur qoşunlarına xeyli itki vermişlər. İster İsmə-Daqan istərsə də Casmahaddu öz kitabələrində Turukuların döyüşdə göstərdikləri cəsurluqlarından bəhs edirlər. Turukuların bir neçə şəhəri mühasirəyə alınmış və onlar aclığa məhkum edilmişdilər. Turukular bəzən dağlara çəkilir və yenidən Assur qoşunlarına həmlələr edirdilər. Assurlar bir neçə şəhəri ələ keçirməyə müvəffəq olsalar da Turukku tam məğlub edərək tabe edə bilməmişdilər. (Christian Kisch. Der strategische geschichte. Die Babylonier und Perser)

Turukku dövlətinə mənsub böyüklərdən biri Kiçik Zab çayının sahilində yerləşən və paytaxtı Şuşarra şəhəri olan Utum dövləti idi. Turukku dövlətlər konfederasiyasına daxil olan böyük dövlətlərdən biri də İtapalhum adlanırdı. Turukku krallarından birinin adı Pişendan idi onun oğlu isə Tibiti adlanırdı. Tibiti adı İskitlərin kralı Tabiti ilə böyük bənzərliyə malikdir. (Christian Kisch. 2011, Səh. 168)

Pişendan adı Turan padşahı Əfrasiyabın atası Peşəngin adını ilə bənzərlik təşkil etməkdədir. Assur xronikalarında İsmi-Daqanla Yasman Addunun yazışmalarında qeyd edildiyi kimi Turukku tayfalarından birinin adı Burrit adlanırdı.

Assur mətnlərində İsmi Daqanın Turukularla müharibəyə rəhbərlik edən Yasman Addu ilə yazışmalarında Turukularla mübarizənin çətinliklə-

yaxa qurtarmaq üçün İsmə-Daqan Zaziya ilə hücum etməmək haqqında barış anlaşması yapaaraq Zaziyanın qızını öz varisi Mut-Aşkur ilə evləndirdi. Assur hökmdarı I İsmə-Daqan özünün yazdığı kimi turukkilərə qarşı hərbi yürüş təşkil edib onları dağlara çəkilməyə məcbur edir və onlardan çoxlu əsir alır. Lakin döyüşən tərəflər arasında vasitəçilik edən qutilər əsir turukkilərin azad edilməsinə nail olurlar. Əldə olunan razılığa baxmayaraq turukkilərin digər başçısı Lidaya assurlara qarşı çıxış edərək Aşağı Zab çayının yuxarı höv-

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

rindən və bu xalqın cəsurluğundan, onların hərbi şücaətindən bəhs olunur. Turukularla mübarizədə çətinlik çəkən Assur sərkərdəsi Yasman Addu onların müqavimətini qırmaq üçün qalalarını mühasirədə saxlayaraq ordaki əhalini aclığa məhkum edirdi. (Georges Dossin. 1938, Səh. 1-11)

Şamsi-Adadın həmin bölgədəki Ekkalattun canişini olan oğlu İsmə-Daqan qardaşıMari canişini Yasman-Adduya yazdığı məktubda bildirdi ki, Turukku hökmdarı Lidayanın fəaliyyəti nəticəsində bölgədə Assuriyanın hökmranlığını saxlamaq mümkün deyil. Lidaya Turukunun Arrapha və Qabra şəhərlərinin əhalisini köçürmüşdü. Turukular Şamsi-Adadın paytaxtı Şubat-Enlilşəhəri yaxınlığındakı Amurzakkum şəhərinə toplaşmış oranı öz istehkamlarına çevirdilər. İsmə-Daqan hücum etdiyi zaman turukular şəhəri tərk edib dağlara çəkildilər. İsmə-Daqan turukuları təqib etdiyi zaman pis hava şəraiti onların irəliləməsinə mane olurdu. Ona görə də, turukular öz zəif və yaralı yoldaşlarını öldürüb döyüş aralarında bir çoxunu tulla-mağa məcbur oldular və assurlar gəlməmiş Dəclə çayını keçməyi başardılar. Onlar Tiqinanum ölkəsinə gəlib orda dağıntı törətdilər.

Bütün bölgə ölkələrini işğallara məruz qoyub şəhərləri viran qoyan, insanlar amansızlıqla qətlə yetirən, minlərlə insanları əsir alıb kölə edən qəddar assurlar cəsur və döyüşkən turukku-öntürklərin əlində aciz qalmışdılar.

Savaşda mahir olan turukkulardan

zəsindəki ərazini zəbt edib Şuşarranı assurlardan təmizlədi.

Lakin İsmə-Daqanla Zaziya arasında münafiqə bitmədi. Zaziya 4 min nəfərlik asgarla Daclanı keçib İsmə-Daqanın Ekkalattuna olan yolunu kəsdi. Öz təbəələrini turukkulardan qorumaq istəyən İsmə-Daqan savaşda məğlub oldu və turukular ələ keçirdikləri şəhərin hakiminin başını kəsərək İsmə-Daqana göndərdilər. Quti, lullubi və turukular Şuşarra uğrunda Assuriya ilə gah mübarizə aparır, gah da münafiqəni süh yolu ilə həll edirdilər. Turukulara qarşı uzunmüddətli mübarizə qədim Assuriya krallığının zəifləməsinə və nəticədə çökməsinə səbəb oldu.

E. ç. 1763-cü ildə Mesopotamiya-da hakimiyyəti ələ keçirən Babil çarı Hammurapi də turukuların hücumlarından qorunmaq üçün Zazulya ilə barış sözləşməsi imzalamaya cəhd edirdi.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, turukular e.ç. 1769-1768-ci ildə Mardaman şəhərinə hücum edərək qəribə etmişdilər. Hammurapinin hakimiyyətinin 37-ci ilində Babilin Turukkuu məğlub etdiyi qeyd olunmuşdur.

Son bürünc dövründə hakimiyyətə gələn Assur çarı I Adad-Nirari (m.ö. 1307-1274)şərqi ölkələrinə qarşı iş-

latdığı hərbi əməliyyatları zamanı qutiləri, lullubileri tabe etsə də turukuları qismən itaət altına ala bildi. (T.Bryce. 2009, Səh. 721-722)

Mari sarayı mixi yazı mətnlərindən görüldüyü kimi Şərqi ölkələrinə yürüşü zamanı Assuriya hökmdarlarının Turukularla mübarizə uzun illər ərzində davam etmiş və onları tam şəkildə itaət altına almaq mümkün olmamışdır. Assur qoşunlarına qarşı mübarizədə partizan mübarizəsi taktikasından istifadə edən Turukku hökmdarları Assur qoşunlarına böyük tələfatlara məruz qoymuşlar.

Turukku ilə Mesopotamiya arasında müxtəlif xammaddə və hazır məhsul emalı üzrə önəmli bir ticarət əlaqələri mövcud idi. Turukular bu məqsədlə Mesopotamiyada Samilərin Tukriş adlandırdıqları bir ticarət kaloni-

xin sonrakı dövrlərdə geniş yayılmış adlardan biri olmuşdur.

Ön Asiyada Urmiya gölü hövzəsi ən qədim zamanlardan çox saylı turani Ön türk etnoslarının təşəkkül taparaq məskunlaşdıqları və ilkin dövlət qurumlarının yarandığı ən mühüm mərkəz olmuşdur. Urmiya gölü ətrafında yurd salmışaratta, kuti, subir, hurri, turukku, lullubi və manna boybirlikləri qonşuluqda Akkad, Assuriya, Babil kimi dövlətlərlə mübarizədə öz dövlət müstəqilliklərini və etnik mövcudiyetlərini qoruyub saxlamaq üçün yüz illər ərzində gərgin mübarizə şəraitində varlıqlarını sürdürməyə məcbur olmuşlar.

Qızılıbunda ölkəsi Mannanın və Midiyanın şimal-şərqi qərbində eyni adı daşıyan dağ silsiləsində yerləşirdi. Sarqonun öz kitabəsində yazdığına görə Qızılıbunda nə Mannanın, nə də Midiyanın hakimiyyətini qəbul etməmişdir. (Herzfeld E. 1941, Səh. 196)

Sibir və ya Subir adlı şəhər Qızılıbunda şəhəri kimi qeyd olunur. V Şamşi -AdadNairi ölkəsinə 3-cü hərbi yürüşü zamanı(m.ö. 823-811)Midiya və Parsua arasında Zaqros dağları

şəhər salmışdılar. (Kuzuoğlu Remzi, 2007, Səh. 162)

Turukku adı son dəfə Babil və Sumer-Akkadın hökmdarı Hammurapinin (m.ö. 1792-1750)m.ö. 1760-cı ildə hərbi yürüş təşkil edərək Mesopotamiyanın şimal-şərqi qərbindəki ərazilərini öz hakimiyyətinə tabe etməyə çalışmışdır. Görünür Hammurapinin bu hücumu qarşısında davam gətirə bilməyən Turukular öz ərazilərini tərk edərək şimal-şərqi qərbindəki köç etmişlər. Bir müddət sonra Çin salnamələrində Tu-kyu tayfaları haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Çin dilində "P"herfi olmadığı üçün onlar Turuk adını bu şəkildə ifadə edirdilər.

Turukuların cəngavərliyi və adlarının oxşarlığı baxımından onların bir türk boyu olduğunu bir çox Qərbi assuroloqlar da təsdiq edirlər. Turukku adı Orxun abidələrindəki mətnlərdə də Türük şəklində yazılmışdır.

Tuman və Tumana assur və hitit mətnlərində adı keçən şəxs və yer adı kimi məlumdur. Anadoludakı Kastomonu şəhərinin qədim Tumana şəhəri olduğu ehtimal edilir. Şəhərin adının Kas və Tuman sözlərinin birləşməsi ibarət olması yəqindir. (Kuzuoğlu R. 2007, Səh163)

Tuman yer və şəxs adı olaraq tari-

ərazisində yerləşən Qızılıbunda qarşı da savaşmış onun bir neçə şəhəri, o cümlədən Kinaki, Karsibutu, Uraşunu ələ keçirmişdir. O Sibir şəhərinin hakimi Bel-Alidən xərac almış və Sibir şəhərində özünün əzəmətli abidəsini ucaldaraq üzərində Nairi ölkəsindəki qələbələrini təsvir etmişdir. (Trevor Bryce. 2009, Səh. 258)

Turukku və ya turuk etnonimi F.Hommelində təsdiq edildiyi kimi "türk" boy adının erkən formasıdır. Etonimin kökünü Turuk adı təşkil edir "uk-uc" somluğu sumer dilində və Ön Asiyanın onlara qohum digər dillərində və həmçinin türk dillərində "insan/hal-küte" anlamı daşıyır. Beləliklə, Turukku adının mənası Turuk xalqı və ya əhali deməkdir. Turuk və ya Turku sözünün sumer dilində anlamı "müqəddəs doğum yeri", "kutsal əcdadların yeri" deməkdir. Turukuların bu cür adlanması təsadüfi deyil, kökləri sumer və subirlərə bağlanan bu etnos Sumerlərin özləri üçün əcdadlarının yurdu və müqəddəs məkan hesab etdikləri şərqi qərbi dağlı ərazidə, Aratta ərazisində məskunlaşmışdılar. Sumerlərə məxsus Turuk etnonimi sonradan bu xalqın etnonimində çevrilmişdir. (C.Hal-laran. 1969, Səh. 18, 149)

(ardı gələn sayımızda)